

*Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg?*¹

Az összefoglaló és a kirekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szórendjének magyarázata

É. Kiss Katalin

2006. február

1. A probléma

A magyar szórend egyik legrégebben észlelt rejtélye a pozitív és a negatív értelmű fok-/mértékhatózók, módhatózók és gyakorisági határozók, valamint a pozitív és a negatív határozatlan számnevet tartalmazó kifejezések eltérő szórendi viselkedése. Hasonlítsuk például össze egy pozitív és egy negatív értelmű fokhatózó mondatbeli helyét:

- (1)a. János **nagyon elfáradt.** (2)a.*János **alig elfáradt.**
b.*János **nagyon fáradt el.** b. János **alig fáradt el.**

A kérdés az, hogy az igekötős ige miért egyenes szórendben követi a pozitív értelmű kifejezéseket, és miért fordított szórendben a negatív értelmű kifejezéseket.

A pozitív értelmű módhatózók, gyakorisági határozók és határozatlan számnevet tartalmazó kifejezések annyiban különböznek a pozitív értelmű fokhatózóktól, hogy utánuk akár egyenes, akár fordított szórendben állhat az igekötős ige. Negatív megfelelőik után viszont csak fordított szórend lehetséges:

- (3)a. János **jól megoldotta** a feladatot. (4)a.*János **rosszul megoldotta** a feladatot.
b. János **jól oldotta meg** a feladatot. b. János **rosszul oldotta meg** a feladatot.

- (5)a. János **gyakran elkésik.** (6)a.*János **ritkán elkésik.**
b. János **gyakran késik el.** b. János **ritkán késik el.**

- (7)a. János **sok példát megoldott.** (8)a.*János **kevés példát megoldott.**
b. János **sok példát oldott meg.** b. János **kevés példát oldott meg.**

Míg a pozitív értelmű fok-/mértékhatózók és módhatózók esetében a határozó és az ige közé csak igekötő (vagy valamely egyéb igemódosítófajta) ékelődhet, fókusz nem – lásd

¹ E dolgozat a TS 49873 sz. OTKA-projektum keretében készült.

(9a,b)-t, a pozitív gyakoriságot és mennyiséget jelentő kifejezéseket fókusz is követheti – lásd (10a,b)-t:

(9)a.*János **nagyon** MARI MIATT késett el.

b.*János **jól** SZÁMÍTÓGÉPPLEL oldotta meg a feladatot.²

(10)a. János **gyakran** MARI MIATT késett el.

b. János **sok példát** SZÁMÍTÓGÉPPLEL oldott meg.

A magyar mondat ige előtti kötött szórendű szakasza a mondat logikai szerkezetének tükré; e mondatszakaszban a szórendi változatok nem esetlegesek, hanem logikai–jelentéstani szempontból motiváltak. Okunk van tehát azt feltételezni, hogy az (1)-(10) alatt bemutatott szórendi váltakozás sem véletlenszerű, hanem a nyelv logikai rendszeréből következik. E dolgozat célja a szóban forgó szórendi váltakozás okának megvilágítása.

2. Korábbi magyarázat-kísérletek

A tanulmány tárgyát képező szórendi jelenségre ARANY JÁNOS hívta fel a nyelvészek figyelmét egy *Magyar Nyelvőr*-ben megjelent írásában (A szórend, Nyr. 1873: 7-11; továbbá Még egyszer a szórend. Arany János hátrahagyott iratai II. Bp. 1889, 363-367). ARANY az 'igekötő, ige' sorrendet az állító mondatok sajátosságaként, az 'ige, igekötő' sorrendet pedig a tagadó mondatok sajátosságaként azonosította. Úgy vélte, „az állító mondatok rendszerét követi minden olyan mondat mely pozitív, a tagadókét mely negatív jelleműnek mondható, úgyhogy e részben ellentétesek: *sokszor – ritkán; leginkább – legkevésbé; is – sem; jobban – nem annyira; nagyon – kissé; bőven – szűken* stb. a végtelenségig” (Nyr. 1873: 9-10).

JOANNOVICS GYÖRGY (Szórendi tanulmányok, Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 1887 (13): 10; 14: 2; Szórend és hangsúly, Nyr. 1889: 545-552) BRASSAI SÁMUEL szórendelméletét bírálva tárgyalta e kérdést. Mint rámutatott, a BRASSAI kidolgozta mondatmodellben, mely az ige előtt csak inchoativum- (mai szóval: topik-) pozíciót és jelzői (mai szóval: fókusz-) pozíciót tartalmaz, az igekötőt megelőző, hangsúlyos pozitív értelmű határozók számára nincsen hely (l. BRASSAI, A magyar mondat. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye 1860: 279-399; A magyar mondatról. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi

² A *nagyon* és a *jól* emelkedő dallamú kontrasztív topikként való ejtése és értelmezése lehetséges; a (9a,b) alatti mondatok a határozók szokásos, hangsúlyos, eső dallamú ejtésével helytelenek.

Osztály Közlönye 1863-65: 3-128; 173-409). Az igekötő előtt álló pozitív értelmű határozó sem topik nem lehet, mivel főhangsúlyos, sem fókusz, mivel ilyen esetben a fókuszpozíciót az igekötő tölti ki. JOANNOVICS szerint a különféle határozófajták szórendi viselkedését inherens nyomatékuk határozza meg. A szóban forgó pozitív és negatív értelmű határozók a „természet szerint nyomatos” kifejezések alábbi altípusaiba tartoznak: 1. állító (pozitív) természetűek, ige-jelezte nyomaték nélkül, pl.: *nagyon megijedt*; 2. állító természetűek, hol ige-adta nyomatékkal, pl. *szépen írta le*, hol a nélkül, pl. *szépen leírta*; 3. tagadó (negatív) természetűek (kérdő, kétkedő, tagadó, tiltó és a mínuszt máskülönben is jelölő szók), ige-jelezte nyomatékkal, pl. *csúnyán írta le* (JOANNOVICS i. m. 1887:41).

KICSKA EMIL (Hangsúly és szórend, Nyr. 1890: 6-18, 153-158, 203-209, 390-395, 433-440; 20: 292-298, 337-345, 385-394, 433-445, 481-491, 1892: 385-395, 434-448, 486-497; 1893: 6-13, 52-63; valamint Korán abbahagyta és korán hagyta abba, Nyr.1902: 301-306) szerint viszont a különféle határozófajták esetében az eltérő hangsúlyozás nem oka hanem következménye az eltérő mondatbeli pozíciónak. A határozótípusok szórendjét logikai természetük határozza meg. Vannak összefoglaló és vannak kirekesztő értelmű határozók. A *gyökerestül kitép, tetőtől-talpig megvizsgál, állandóan jelen van, ezerszer odaadnám, azonnal elment* esetében „nem rekesztek ki semmit, de valaminek a kisebb mértékéhez, módjához, számához, mennyiségéhez hozzáadok, hozzáfoglalom valamit, még pedig annyit, hogy a mérték teljes, egész legyen”. A *ritkán szólította meg, legkevésbé fogta pártját, bajosan jött vissza, alig érkezett meg* típusú kifejezésekben „kirekesztés az értelem művelete.” A *jól megtanulta – jól tanulta meg* típusú párok esetében egyszer összefoglalást, másszor kirekesztést végzünk (KICSKA i.m. 1891:292-298). Az összefoglalás és kirekesztés mibenlétét KICSKA az alábbi példával érzékelteti: „Ezét húztam ki – akkor kirekesztem a másik vagy a többi beteget. Ezét kihúztam – akkor hozzáfoglalom az egyik beteget a másikhoz vagy a többihez, avagy összefoglalom őket” (i.m. 1891:294). KICSKA 1902-es tanulmánya azt is megállapítja – helyesen, hogy a *korán abbahagyta* abban különbözik a *korán hagyta abba* kifejezéstől, hogy az előbbi esetében az *abbahagyta*, az utóbbi esetében a *korán* képviseli a felsőbbrendű állítmányt.

KIEFER Ferenc (On Emphasis and word order in Hungarian. Bloomington, Indiana University, Mouton VII. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 76, 1964) leírásában a határozószók hangsúlyjegye a [+/-kontraszt] jeggyel függ össze. A [+kontraszt] jegyűek, például a *gondatlanul*, kötelezően az ige előtti hangsúlyos pozícióba kerülnek, a [-kontraszt] jegyűek, például az *alaposan*, viszont nem kerülhetnek oda. A [+/-kontraszt] jegy nélküli határozók, például a *gondosan*, akár hangsúlyos, akár hangsúlytalan

mondatpozícióban állhatnak. A [+/-kontraszt] jegy többnyire azzal függ össze, hogy az adott határozószónak van-e ellentétes jelentésű párja. A [+/-kontraszt] jegy meglétét tartalmi jegyek is befolyásolják. Például a [+általánosság], [+gyakoriság] vagy [+bizonyosság] jegy [-kontraszt] jegyet von maga után. A határozók nagy része többértelmű, és a [+kontraszt] vagy [-kontraszt] jegy gyakran csak egyik jelentésüket jellemzi. Így a [+/-kontraszt] jegy az adott határozószó egyik vagy másik jelentését előhívó kontextus függvénye is lehet. Az alábbi mondatpárok határozóinak eltérő jelentését KIEFER az igék eltérő jelentésével hozza összefüggésbe:

(11)a. Borzasztóan elfáradt.

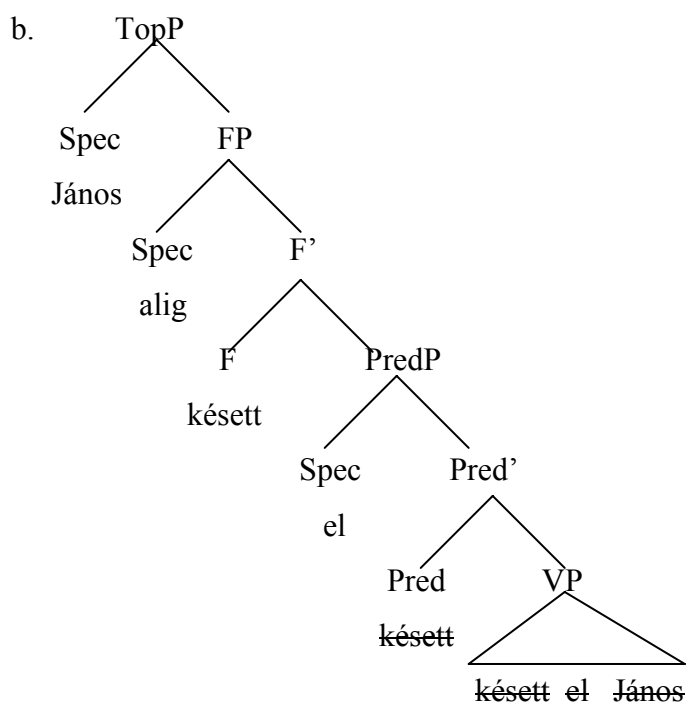
b. Borzasztóan néz ki.

(12)a. Csúnyán megbüntették.

b. Csúnyán vasalta ki az inget.

A generatív mondattani megközelítés az összefoglaló és a kirekesztő kifejezések eltérő szerkezeti pozíciójának pontosabb meghatározását tette ugyan lehetővé, az eltérés okát azonban továbbra sem tudta megmagyarázni. Az É. KISS javasolta elemzésben (l. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002) a kirekesztő értelmű kifejezések a mondat fókuszpozíciójában, az FP projekció specifikálójában állnak. A (13a) alatti példa szerkezetét (13b) mutatja:

(13)a. János alig késett el.

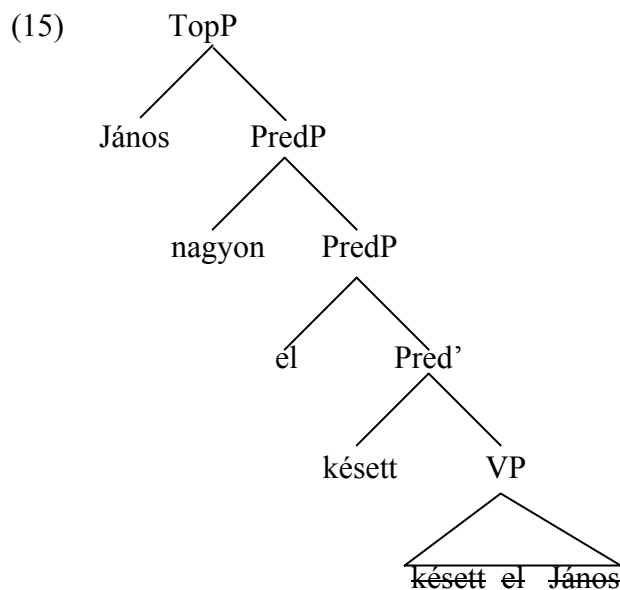
Az igét és vonzatait a VP csomópont alatt generáljuk. (A VP alatti háromszög azt jelöli, hogy a VP belső szerkezetét nem ábrázoljuk.) A VP-ből az igekötőt egy PredP-nek nevezett kifejezés specifikálójába, az igét pedig a Pred fejbe visszük (az elmozdított mondatrészek korábbi helyét az elmozdított mondatrész áthúzott példánya jelöli). Az igét végül az F fejbe emeljük. Az *alig* határozót — nem lévén igevonzat – eleve a fókuszpozícióban vesszük fel. Az alanyt topikalizáljuk.

Előfordul, hogy két FP projekció épül egymásra (lásd É. KISS, Multiple topic, one focus? Acta Linguistica Hungarica 1998: 3-29). Az ige az alsó F fejen keresztül a felső F fejbe kerül, s ennek következtében az alsó fókusz az ige után jelenik meg. Ez történik a (14a) alatti példában is, melyben a felső fókuszpozíciót egy kérdőszó, az alsót az *alig* határozó foglalja el. (Igeemelés esetén az ige mögötti rövid és hangsúlytalan elemek az igehez simulnak – ezért előzi meg az igekötő is a határozót.) Tehát az ige utáni kirekesztő értelmű kifejezések is fókuszpozícióban állnak! Erre az a bizonyíték, hogy csak második fókuszként kerülhetnek az ige mögé. Ha (14a)-ból hiányozna az ige előtt előtti fókusz, mint (14b)-ben tapasztaljuk, a mondat helytelen lenne. (A példákban csak azokat a nyomokat jelölöm, melyek szerepet játszanak az elemzésben.)

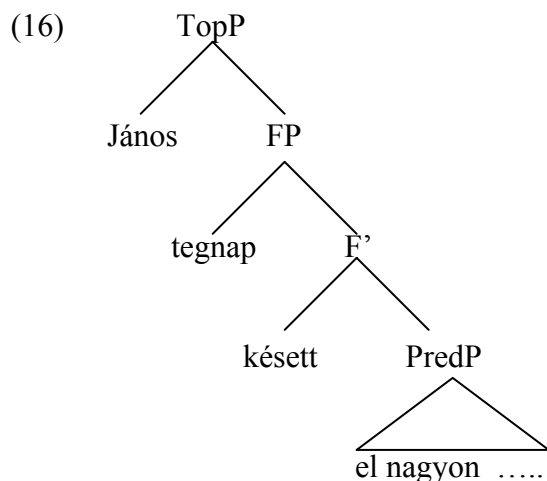
(14)a. [_{FP} Ki [_{F'} késett el [_{FP} alig [_{F'} késett [_{PredP} el ...]]]]]?

b. * [_{TopP} János [_{PredP} el [_{Pred'} késett [_{VP} alig...]]]]

Az összefoglaló értelmű kifejezések legfeljebb választhatóan kerülhetnek fókuszpozícióba (a pozitív értelmű fok-/mértékhatóározók még választhatóan sem); egyébként az igekötős ige előtt, a PredP projekcióhoz csatolva állnak. ERNST-et követve (The syntax of adjuncts. Cambridge: Cambridge University Press, 2002) azt feltételezem, hogy a határozók olyan módosító elemek, adjunktumok, melyeket az általuk módosított kategóriához csatolva generálunk. A módosított kategória megőrzi eredeti címkéjét, így a határozótól módosított PredP is PredP marad. Figyeljük meg például a (15) alatti szerkezetet:

Ha fókusz is van a mondatban, akkor az F fejbe vitt ige a PredP-hez csatolt határozó elé kerül. Minthogy igeemelés esetén az ige mögötti rövid és hangsúlytalan elemek az igehez simulnak, az igekötő itt is megelőzi a határozót, az alábbi módon:

Generatív keretben azt kell megmagyaráznunk, hogy miért kerülnek a kirekesztő értelmű kifejezések kötelezően fókuszpozícióba. Abból kiindulva, hogy a tagadott mondatrészek kötelezően fókusz helyzetűek, korábbi munkáimban azt feltételeztem, hogy az *alig, rosszul, ritkán, kevés példát* típusú kifejezések is rejtett tagadószt foglalnak magukba (azaz jelentésük valójában a 'nem nagyon', 'nem jól', 'nem gyakran', 'nem sok példát' kifejezéseknek felel meg). Ugyanakkor gyengíti a tagadott mondatrészek és a kirekesztő értelmű mondatrészek közötti párhuzamot, hogy az előbbiek fókusz jelenlétében sem állhatnak az ige mögött, az utóbbiak viszont igen:

(17)a. János **nem hibátlanul** oldotta meg a feladatot.

b. ??JÁNOS oldotta meg a feladatot **nem hibátlanul**.

(18)a. János **hibásan** oldotta meg a feladatot.

b. JÁNOS oldotta meg a feladatot **hibásan**.

Még inkább e magyarázat ellen szól, hogy valójában a tagadott mondatrészek nem váltanak ki automatikusan 'ige, igekötő' szórendet. Ha kirekesztő értelmű kifejezést tagadunk, s az ezáltal pozitív értelmet nyer, akkor összefoglaló értelmű kifejezésként is viselkedhet, azaz, egyenes szórendben is követheti az igekötős ige:

(19)a. János **nem ritkán** elkészik.

b. **Nem kevésbé** meglepődtem.

A pozitív és negatív értelmű határozók eltérő szórendi viselkedése az általános határozóelméletekből sem következik. A generatív nyelvelméleten belül a határozók mondatbeli helyére vonatkozóan kétféle megközelítés verseng egymással. GUGLIELMO CINQUE (Adverbs and Functional Heads. New York/Oxford, Oxford University Press, 1999) és követői szerint a különféle típusú határozók, például a fokhatározók, módhatározók, gyakorisági határozók mind egy-egy külön funkcionális kifejezés specifikálójában kerülnek be a mondatba – tehát például a gyakorisági határozók egy frekventatív kifejezés, a fokhatározók pedig egy ún. kompletív kifejezés specifikálójában. E funkcionális kifejezések sorrendje univerzálisan kötött. CINQUE elmélete alapján az ellentétes értelmű de azonos jelentéstani típusba tartozó határozóknak ugyanazon mondatpozícióban kellene állniuk.

Az ERNST (i.m.) képviselte elmélet szerint a határozóknak nincs saját funkcionális projekciójuk. Olyan módosító elemek, melyek az általuk módosított kifejezéshez csatolódnak – anélkül, hogy megváltoztatnák annak kategóriáját. Mondatszerkezeti helyük attól függ, hogy milyen kategóriát módosítanak, azaz, milyen kategóriára terjed ki a hatókörük. Nincs okunk azt feltételezni, hogy egy pozitív értelmű kifejezésnek és negatív megfelelőjének más-más terjedelmű a hatóköre – hiszen a mondat többi operátorához képest ugyanolyan viszonylagos hatókört vesznek fel. Vö.

(20)a. Legtöbb diák gyakran elolvas két cikket egy szemináriumra.

b. Legtöbb diák ritkán olvas el két cikket egy szemináriumra.

A gyakorisági határozó mindkét mondatban kisebb hatókörű a *legtöbb diák*-nál, és nagyobb hatókörű a *két cikket*-nél. Az alábbi példapár közötti jelentéskülönbség sem hatóköri különbség:

(21)a. János jól megoldott két feladatot.

b. János jól oldott meg két feladatot.

A (21a)-nak megfelelő (15) alatti szerkezetet és a (21b)-nek megfelelő (13b) alatti szerkezetet összehasonlítva is azt találjuk, hogy a határozó hatóköre mindkét esetben a PredP-re terjed ki (függetlenül attól, hogy (21b)/(13b) esetében a határozó fókuszként magához vonzza az igét). Arra a kérdésre, hogy a negatív értelmű határozóknak miért kell fókuszpozícióba kerülniük, ERNST elmélete (i.m.) sem ad választ.

3. A rejtély kulcsa: a határozott számnévi módosítók értelmezése

Az összefoglaló és a kirekesztő kifejezések szórendi viselkedésének megértéséhez a határozott számnevet tartalmazó kifejezések kínálnak kulcsot. Ezek akár összefoglaló, akár kirekesztő szórenddel állhatnak, és a kétféle szórend sajátos jelentéskülönbséggel jár együtt. Vö.

(22)a. János két doboz cigarettát elszívott naponta.

b. János két doboz cigarettát szívott el naponta.

(23)a. János 15 palacsintát megeszik.

b. János 15 palacsintát eszik meg.

Míg az összefoglaló szórendű (a) mondatokban a *két doboz cigarettát, 15 palacsintát* azt jelenti, hogy 'legalább két doboz cigarettát', 'legalább 15 palacsintát', a kirekesztő (b) mondatokban a *két doboz cigaretta* 'pontosan két doboz cigarettá'-t, a *15 palacsinta* 'pontosan 15 palacsintá'-t jelent. Az előbbi, 'legalább *n*' jelentés nemcsak az igekötő előtt álló számneves kifejezések sajátja. Valójában a számneves kifejezéseknek csak a fókuszpozícióban van 'pontosan *n*' értelmük; máshol 'legalább *n*' jelentésűek. Vö.

(24)a. Van két fiam, mégis magam seprem a havat.

b. KÉT FIAM van, mégis magam seprem a havat.

(25)a. János hazavisz félmillió forintot havonta.

b. János FÉLMILLIÓ FORINTOT visz haza havonta.

A (24a) alatti mondatot olyan személy is mondhatja, akinek három fia van, de az egyik már elköltözött hazulról. A (24b) alatti mondat viszont hamis volna ebben a helyzetben.

Hasonlóképpen, (25a) igaz, (25b) pedig hamis, ha János 550 ezer Ft-ot visz haza havonta.

Ugyanakkor (24a) nem lehet igaz, ha a beszélőnek egy fia van, vagy egy sincs, és (25a) sem lehet igaz, ha János 500 ezer Ft-nál kevesebbet keres.

Topik pozícióban sem kizárt egy *n* számnév 'legalább *n*'-ként való értelmezése. Az alábbi mondatok akkor is igazak maradnak, ha János valójában 550 000 forintot vitt haza, illetve 16 palacsintát evett meg.

(26)a. Félmillió forintot CSAK EGY HÓNAPBAN vitt János haza.

b. 15 palacsintát CSAK JÁNOS evett meg a családban.

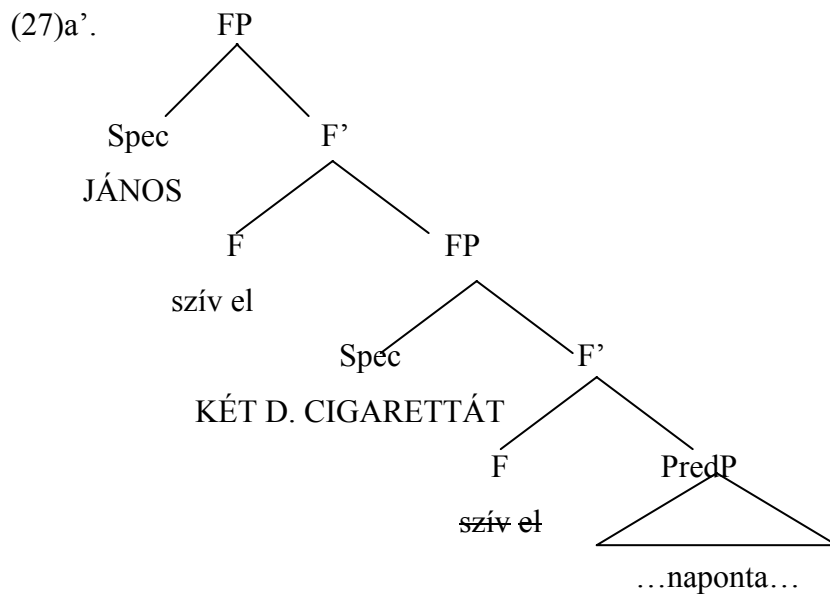
Érdekes módon, az ige utáni hangsúlyos számneves kifejezés is lehet 'pontosan *n*' értelmű, de csak akkor, ha az ige előtti fókuszpozíció ki van töltve:

(27)a. JÁNOS szív el KÉT DOBOZ CIGARETTÁT naponta.

b. PÉTERNEK van KÉT FIA.

E mondatok két-két fókusz-projekciót tartalmaznak (l. É. KISS, Multiple topic, one focus? Acta Linguistica Hungarica 1998: 3-29). Az ige először az alsó FP fejezőjébe emeljük,

majd onnan a felső FP fejébe visszük, így a második fókusz az ige után hangzik (sőt, az igehez simuló, vele együtt mozgó igekötő is megelőzi). Azaz:

A (27a,b) típusú mondatokban tehát nemcsak a *János*, hanem a *két doboz cigarettát* is fókuszpozícióban található. Mindezen példák alapján az alábbi általánosítást tehetjük:

(28) Egy *n* határozott számnévi módosító jelentése a természetes nyelvben: 'legalább *n*; *n* vagy több' – kivéve, ha a számneves kifejezés fókuszpozícióban áll, ahol jelentése: 'pontosan *n*'.

Tagadással még világosabbá tehetjük a nem fókuszban álló és a fókuszban álló számneves kifejezések jelentése közötti különbséget:

(29)a. Nincs két fiam.

b. Nem KÉT FIAM van.

(30)a. János nem visz haza félmillió forintot havonta.

b. János nem FÉLMILLIÓ FORINTOT visz haza havonta.

(29a) azt fejezi ki, hogy 'a fiaim száma kevesebb, mint kettő', (30a) pedig azt, hogy 'János kevesebb mint félmillió forintot visz haza havonta', hiszen a tagadott 'legalább *n*; *n* vagy több' jelentése: 'kevesebb mint *n*'. (29b) viszont igaz lehet, akár több, akár kevesebb a fiaim

száma kettőnél. (30b) is igaz lehet, akár többet, akár kevesebbet keres János félmilliónál. A fókuszban álló '(pontosan) n ' jelentésű számnév tehát tagadva 'nem n '-t jelent.

4. A skaláris implikátúra

Az az állítás, hogy egy n számnévi módosító jelentése a természetes nyelvben ' n vagy több; legalább n ', a jelentésstanban közhelynek számít. Könnyű belátni, hogy például a (31) alatti mondat akkor is igaz, ha Jánosnak nem két hanem három, négy vagy akár tizennégy gyereke van.

(31) Jánosnak van két gyereke.

Jelentéstani szempontból az jelent problémát, hogy a (31) alatti mondat miért implikálja többnyire mégis azt, hogy Jánosnak legalább két és legfeljebb két gyereke, azaz, pontosan két gyereke van. Az az állítás, hogy a 'legalább kettő'-höz adódó 'és legfeljebb kettő' jelentéskomponens csupán implikátúra, azzal bizonyítható, hogy bizonyos pragmatikai feltételek esetén törölődhet. Hiányzik például az implikátúra, ha egy intézet dolgozói az alábbi körlevelet kapják:

(32) Akinek van két gyereke, az kaphat üdülési csekket.

E levél olvastán azok is bátran jelentkezhetnek üdülési csekkért, akiknek három, négy vagy annál is több gyerekük van. Azt, hogy efféle pragmatikai támogatás híján a *két gyereket* 'pontosan két gyerek'-nek értjük, GRICE mennyiségi maximájából (Logic and conversation, in P. COLE és J. L. MORGAN (szerk.) Syntax and Semantics 3: Speech Acts. New York: Academic Press, 1967/1975) szokták levezetni (I. L. R. HORN, On the semantic properties of logical operators in English. PhD dissertation, UCLA, 1972, és S. C. LEVINSON, Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983). E maxima azt mondja ki, hogy közlésünket annyira kell informatívvá tennünk, amennyire az adott közlés célja megkívánja. Ha Jánost azzal a mondattal jellemezzük, hogy *Jánosnak van két gyereke*, pedig tudjuk, hogy három is van neki, az indokoltnál kevésbé vagyunk informatívak. Ha azonban arról van szó, hogy például jár-e Jánosnak a két- és többgyermekeseknek megítélt üdülési csekk, éppen elég információt közlünk róla akkor is, ha csak annyit mondunk, hogy *Jánosnak van két gyereke*.

5. A határozatlan számnévi módosítók

Az az általánosítás, hogy egy n számnévi módosító elem a természetes nyelvben ' n vagy több'; legalább n ' jelentésű, a határozatlan számnevekre is áll, vö.:

(33)a. A tüntetésen sok diák megjelent.

b. A tüntetésen sok diák jelent meg.

A (33a) alatti mondat *sok diák* kifejezése partitív értelmű; a mondat azt fejezi ki, hogy a diákok (egy adott, releváns diákhalmoz) nagy része megjelent a tüntetésen.

Az, hogy mi számít egy diákhalmoz nagy részének, pragmatikai tényezők függvénye.

Vö.:

(34)a. Ma sok diák eljött az órára.

b. Ma sok diák elbliccelte az órát.

A *sok diák* kifejezés ugyanannak a diákhalmoznak valószínűleg jóval nagyobb részhalmazára utal (34a)-ban mint (34b)-ben. Az a mérték, amelyhez képest soknak tekintjük a diákok egy adott részhalmazát, más az óralátogatás és az órák elbliccelése esetében. Tétélezzük fel, hogy egy adott helyen és időben, tekintve a diákok kiszolgáltató helyzetét, sikeres akciónak számít, ha a diákok fele elmegy tüntetni. E helyzetben minden bizonnyal igaz a (33a) alatti mondat, ha a diákok 50%-a megjelent egy tüntetésen, de igaz akkor is, ha a diákoknak mind a 100%-a jelen volt. Ebből arra következtethetünk, hogy a nem fókuszpozícióban álló *sok* jelentése is kiterjeszhető felfelé; azaz, a (33a) és a (34a,b) alatti mondatok *sok* eleme is úgy értendő, hogy '*legalább n* ', más szóval ' *n vagy több*' – bármennyit is jelentsen n az adott helyzetben. A (33b) alatti mondat fókuszban álló *sok diák* kifejezése ezzel szemben egyszerűen csak azt jelenti, hogy a tüntetésen megjelent diákok száma nagy (I. SZABOLCSI ANNA, (1997) Strategies for scope taking, in SZABOLCSI A. (szerk.) Ways of Scope Taking. Dordrecht: Kluwer, 1997). E mondat nem utal egy adott diákhalmoz meghatározott részére – ezért nem is egészíthető ki úgy, mint ahogy a (33a) alatti mondat a (35a) alatti példában. E mondat (33a)-nak megfelelő első tagmondata a diákok egy részhalmazára, második tagmondata pedig a többi diákra, azaz, a diákok kiegészítő részhalmazára vonatkozik. (35b) viszont értelmezhetetlen, hiszen első tagmondata nem utal rá, hogy a sok diák valamely nagyobb diákhalmoz része volna; ezért kiegészítő részhalmazról sincs szó, melyre a második tagmondatot vonatkoztathatnánk.

(35)a. A tüntetésen sok diák megjelent, sok nem jelent meg.

b.*A tüntetésen sok diák jelent meg, sok nem jelent meg.

Képzletben állítsuk sorba a diákokat! A diákok sora skálaként is felfogható; a skála legalsó fokát az első diák, második fokát az első két diák, harmadik fokát az első három diák jelenti, és így tovább; a skála legfelső fokát pedig a teljes diákhalmaz alkotja. A nem fókuszpozícióban álló, partitív értelmű *sok diák* kifejezés olyan részhalmazra vonatkozik, mely jelöletlen esetben valahol a skála közepe és teteje közötti tartományban található. Elvileg akár a skála maximumára is érhető – ha a (35a) alatti mondatban nem is, hiszen ott a 'sok diák' által kijelölt skálaszakasz körülbelül ugyanakkora kell, hogy legyen, mint a skála kiegészítő szakasza, maradéka. Ennek fényében a (28) alatti megfigyelést kiterjesztjük a skaláris módosítók egész osztályára (l. 36).

(36) Egy n skaláris módosító jelentése a természetes nyelvben: 'legalább n ; n vagy több'.

A (36) alatti általánosítás a skálák természetéből következik. Ha magunk elé képzelünk egy növekvő skálát, például egy centiméterszalagot, azon egy adott skálaérték – például 70 cm – a skála alsóbb értékeit is magában foglalja, így a 70 cm-es skálaszakaszra tett állítás a rövidebb skálaszakaszokra is igaz lesz. Azaz, ha van otthon 70 cm piros szalagom, akkor van otthon 30 cm piros szalagom is. Megfordítva a nézőpontot: ha van otthon 30 cm piros szalagom, akkor lehet otthon akár 70 cm piros szalagom is; tehát a *30 cm piros szalag* 'legalább 30 cm', '30 cm vagy több' piros szalagot jelent.³

³ Az olyan determinánst, mely esetében az általa módosított főnévi kifejezés extenziójának növelése nem változtatja meg az őt tartalmazó mondat igazságát, a szemantikában 'balról monoton növekvő'-nek nevezik. Ilyen balról monoton növekvő determináns például a *sok*. Ezt az alábbi mondatpár segítségével ellenőrizhetjük:

(i) Sok külföldi vendég érkezett. →

(ii) Sok vendég érkezett.

Ha az érkező külföldi vendégek száma sok, akkor az érkező vendégek teljes halmaza (a belföldieket is hozzávéve) is sok lesz, tehát (i)-ből következik (ii). Ez a típusú monotonicitás a *sok* nem-partitív jelentésére jellemző. A skaláris elemek jelentésének felfelé való kiterjeszthetősége is egyfajta 'balról monoton növekvő' jelleg; az ilyen monotonicitás azonban nem azonos az (i)-(ii) alatt bemutatott típusal. Az utóbbi esetben a skaláris elemtől módosított főnévi kifejezés extenziójának a skála mentén való növeléséről van szó. A kétféle monotonicitás olykor ugyanazon determináns esetében is eltérő irányú. Például a *legtöbb* a szokásos értelemben véve balról monoton csökkenő, hiszen az őt tartalmazó mondat igazsága akkor nem változik, ha az általa módosított főnévi kifejezés extenzióját csökkentjük. – l. (iii)-(iv):

(iii) Legtöbb diák vonattal érkezett. →

(iv) Legtöbb elsős diák vonattal érkezett.

A (36) alatti általánosítás nem vonatkozik a *pontosan*-tól módosított skaláris elemekre. A *pontosan* éppen arra szolgál, hogy az általa módosított skaláris elem jelentésének felfelé való kiterjesztését meggátolja; azt fejezi ki, hogy az általa módosított n jelölte skálaszakasz nem része egy nagyobb skálaszakasznak.

Mint korábban megfigyeltük, egy skaláris elem jelentése akkor sem terjeszthető ki felfelé, ha a skaláris kifejezés fókuszpozícióban áll. Lentebb amellet fogok érvelni, hogy ez a fókuszjelentésből következik. Azaz:

(37) A fókuszpozícióval együttjáró 'kimerítő azonosítás' funkció egy n skaláris módosító jelentését 'pontosan n '-re szűkíti.

6. A kétirányú skálák negatív tartományába eső skaláris módosítók

Következő lépésként vizsgáljuk meg a *kevés diák* kifejezés lehetséges jelentéseit és szórendi pozícióit!

(38)a.*A tüntetésen kevés diák megjelent.

b. A tüntetésen kevés diák jelent meg.

Kiséreljük meg a *kevés diák* kifejezést is a *sok diák*-hoz hasonlóan értelmezni! A *kevés diák* és a *sok diák* felfogható ugyanazon skála alsó és felső tartományába eső értékeknek. Ekkor a skálát kétpólusúnak, középtől pozitív és negatív irányba terjedőnek tekintjük. Nem egyirányú, növekvő skálának látjuk tehát, mint amilyen például a pozitív egész számok skálája, mely 1-től csak egy irányba, felfelé terjed. E kétpólusú skálán a *kevés diák* kifejezés a diákok olyan részhalmazát jelöli, mely a skála alsó, negatív tartományába esik. Ha e kifejezés nem fókuszpozícióban állna (ha tehát (38a) helyes volna), akkor a (36)-os általánosításnak megfelelően 'kevés vagy több diák'-ot jelentene, azaz, értéke kiterjeszhető volna a skálán felfelé. A *kevés diák* jelölte részhalmaz felsőbb értékekkel való helyettesítésekor viszont előbb-utóbb belecsúsznánk a skála felső, pozitív felébe, a *sok diák* jelölte részhalmazok tartományába! Ez nyilvánvalóan ellenkezne a beszélő szándékával. Az sem oldaná meg a problémát, ha a *kevés diák*-ot a skála azon részskaáláján értelmeznénk, mely a 'közepes számú

Ugyanakkor a *legtöbb diák* egy skálán értelmezve megengedi jelentésének felfelé való kiterjesztését. Az (v) alatti mondat akkor is igaz lesz, ha minden diák tud biciklizni:

(v) Legtöbb diák tud biciklizni.

diák' értéktől lefelé terjed – hiszen ez esetben a *kevés diák* kifejezésről még mindig azt jósolnánk, hogy az őt tartalmazó mondat igaz marad, ha a diákok számát kevésről közepesre növeljük.⁴ Ki kell tehát zárnunk az 'n vagy több; legalább n' értelmezést; helyette a 'pontosan n', másként 'legalább n és legfeljebb n' értelmezésre van szükség. Ennek alapján a *kevés*-sel kapcsolatos általánosításunkat a következőképpen fogalmazhatjuk meg:

(39) A kétirányú skálák negatív tartományába eső skaláris módosítók esetében a 'legalább n'; 'n vagy több' olvasat szemantikai ellentmondáshoz vezet.⁵

Ilyenkor tehát meg kell akadályozni a skaláris módosító jelentésének felfelé való kiterjesztését. Ennek módjára a (37) alatti általánosításból következtethetünk. Azaz:

(40) A valamely kétirányú skála negatív értékét jelölő kifejezést fókuszpozícióba kell vinni.

Érdekes módon az *egy kevés*-től módosított NP – a *kevés*-től módosított NP-től eltérően – megengedi jelentésének felfelé való kiterjesztését, és ennek megfelelően nem is kell fókuszpozícióba kerülnie. Hasonlítsuk össze az alábbi példapárt!

(41)a. János KEVÉS ANGOL SZÓT felejtett el.
b. János egy kevés angol szót elfelejtett.

A János által tudott – tehát az adott szövegösszefüggésben releváns – angol szavak skáláján a (41a)-beli *kevés angol szó* csak egy alacsony értéket jelölhet. (41b) esetében viszont

⁴ Valójában a negatív irányba terjedő skálák esetében nem a felsőbb értékek implikálják az alsóbbakat, hanem az alsóbbak implikálják a felsőbbeket – hiszen ha például valakinek van 100 ezer Ft adóssága, akkor van neki 50 ezer Ft adóssága is. A negatív skálák döntő módon nem különböznek a pozitív skáláktól – hiszen nézőpontunkat a skála irányához igazíthatjuk. A problémát a két irányba terjedő skálák jelentik.

⁵ A *kevés* a balról és jobbról is monoton csökkenő determinánsok közé tartozik. Egy módosítót/determinánst akkor nevezünk jobbról monoton csökkenőnek, ha az általa módosított NP-re vonatkozó predikátum extenziójának csökkentése esetén az adott állítás igazságértéke nem változik. A *kevés* monoton csökkenő voltát az alábbi módon tesztelhetjük: Tétélezzük fel például, hogy egy adott napon diákok vizsgáztak nyelvészetből, és egy részük jelest kapott. Ha igaz, hogy azon a napon kevés diák vizsgázott nyelvészetből, akkor annak is igaznak kell lennie, hogy azon a napon kevés diák vizsgázott jelesre nyelvészetből:

(i) Kevés diák vizsgázott nyelvészetből. →
(ii) Kevés diák vizsgázott jelesre nyelvészetből.

Úgy tűnik, ez a fajta monotonicitás a *kevés* esetében is annak nem-partitív olvasatához kapcsolódik; számunkra viszont a *kevés* partitív jelentése releváns.

egyáltalán nem biztos, hogy alacson értékről van szó ; az *egy kevés* jelentése tehát kiterjeszhető felfelé!!

Az *egy kevés*-hez hasonlóan, tehát összefoglaló kifejezésként viselkedik a többi *egy* névelővel összekapcsolódó negatív skaláris kifejezés, továbbá a *néhány, némely, némi, valahány, valamennyi, valamely* determinánst tartalmazó kifejezés is:

- (42)a. Egy pár/egy néhány/néhány/némely/valahány/valamennyi diák megjelent a tüntetésen.
b. Egy kissé/egy kicsit/némileg/valamennyire elszomorodott.

E kifejezések pozitív irányba terjedő skálák alacsony értékeit jelölik; bennük az *egy* névelő, valamint *né-* és a *vala-* elem minden bizonnyal az egzisztenciális kvantor megnyilvánulása.⁶

7. A skaláris módosítók és a fókusz

Arra tényre, hogy a skaláris implikátúra (azaz, a 'legalább *n*' alapjelentéshez járuló 'és legfeljebb *n*' jelentéskomponens) megléte vagy hiánya összefügg a skaláris mondatrész információs szerkezet-beli szerepével, már többen is felfigyeltek – bár, minthogy megfigyeléseiket olyan nyelvekre alapozták, melyekben a magyartól eltérően nincs kötött fókuszpozíció, következtetéseik talán kevésbé egyértelműek mint a fenti, (36) alatti általánosítás. Már T. FRETHEIM is megállapította például (The effect of intonation on a type of scalar implicature, Journal of Pragmatics 1992: 1-30), hogy a norvégban a számnevek csak akkor 'legalább *n*' jelentésűek, ha a kontextusban már korábban is előforduló entitásra utalnak. Ha újként bemutatott entitásra, azaz fókuszra vonatkoznak, akkor jelentésük 'pontosan *n*' lesz. FRETHEIM fontos állítása, hogy skaláris implikaturáról valójában a nem-fókuszált számneves kifejezések esetében (tehát például a *Van két fiam* típusú példákkal kapcsolatban) beszélhetünk; azok esetében lehetséges – megfelelő pragmatikai feltételek esetén – az *n* számnévi módosító 'legalább *n*' jelentésének 'legalább *n* és legfeljebb *n*'-ként való értelmezése. A fókusz helyzetű kifejezések esetében (például *KÉT FIAM van*) a 'pontosan *n*' olvasat nem csupán lehetséges, hanem kötelező; nem gyenge, pragmatikai természetű implikátúra, hanem a jelentés része.

J. VAN KUPPEVELT (Inferring from topics, Linguistics and Philosophy 1996: 393-443)

FRETHEIM megállapításait a nem számnévi skaláris elemekre is kiterjeszti. VAN KUPPEVELT

⁶ Az ilyen, egzisztenciális kvantort tartalmazó kifejezések nem jobbról monoton csökkenők. Térjünk vissza előző tesztünkhöz; tételezzük fel, hogy egy adott napon diákok vizsgáztak nyelvészetből. Annak igazságából, hogy azon a napon egy néhány diák levizsgázott nyelvészetből, nem következik, hogy azon a napon egy néhány diák jelesre vizsgázott nyelvészetből (hiszen lehet, hogy csak egyetlen diák kapott jelest, vagy éppen egy sem).

FRETHEIMhez hasonlóan amellet érvel, hogy a fókuszban álló skaláris kifejezések 'pontosan *n*' olvasata nem lehetséges pragmatikai implikátúra, hanem szükségszerű szemantikai következmény. A mondatok információs szerkezete VAN KUPPEVELTnél kérdésekkel állapítható meg. A fókusz (illetve VAN KUPPEVELT szóhasználatában a „kielégítő komment”) nem más, mint teljesen egyértelmű, „specifikált” válasz arra az explicit vagy implicit kérdésre, mely az adott mondatot „előhívja”. Az olyan válasz, mely a feltett (vagy feltehető) kérdésre alternatív lehetőségeket is megad, nem „kielégítő”, tehát nem fókusz. Tekintsük az alábbi kérdést, és a rá adható kétféle választ:

(43)a. Mennyit keres János?

b. Megkeres egy félmilliót havonta.

c. Egy félmilliót keres havonta.

A (43b) alatti mondat nem ad egyértelmű, azaz „kielégítő” választ a (43a) alatti kérdésre, hiszen az alternatívák számát nem szűkíti le egyre; János keresete csak további kérdés-felelettel állapítható meg pontosan. Más szóval, (43b) nem tartalmaz „kielégítő komment”-et. (43c) viszont egyértelmű, pontos választ ad (43a)-ra, benne a *félmilliót* fókuszként, azaz „kielégítő komment” -ként funkcionál. Minthogy a „kielégítő komment” egyetlen egyre szűkíti le a lehetséges válaszok körét, az 'n vagy több' olvasatot 'n'-re pontosítja.

A magyar nyelv tényei alátámasztják VAN KUPPEVELT általánosítását; sőt, tekintve, hogy a magyarban a fókusz funkció egy meghatározott szerkezeti pozícióhoz köthető, az általánosítás pontosabb megfogalmazását teszik lehetővé. A magyar adatok világossá teszik, hogy a 'pontosan *n*' jelentés az azonosító fókusz szereppel jár együtt (mely a magyarban az ige előtti mondatpozícióhoz kötődik, kivéve a többszörös fókuszt tartalmazó szerkezeteket, melyekben a második és minden további fókusz az ige után található).

A magyarra jellemző, szerkezeti pozícióhoz kötött fókusz jelentéstani jellemzésére R. HIGGINS (The Pseudo-cleft Construction in English. Ph.D. dissertation, MIT, 1973) és S. HUBER, Es-Clefts und det-Clefts. Zur Syntax, Semantik und Informationsstruktur von Spaltsätzen im Deutschen und Schwedischen. Almqvist and Wiksell International, Stockholm, 2000) elméletét alkalmazom (lásd még É. KISS, Focussing as predication, in V. MOLNÁR és S. WINKLER (szerk.) Architecture of Focus. Berlin: Mouton de Gruyter, 2006) – megjegyezve, hogy a HIGGINS–HUBER elmélet egyik alap gondolata már KICSKA EMIL 1902-es tanulmányában is megtalálható. Eszerint a fókusz logikai értelemben predikátum, melynek

alánya a többi mondatrész által alkotott nyitott mondat. Így például a (44a) alatti mondat logikai szerekezete (44b)-nek felel meg.

(44)a. János 15 PALACSINTÁT evett meg.

b. [_{alany} amit János megevett, az] [_{állítmány} 15 palacsinta]

(A szóban forgó elméletekben fókuszként mindig a mondat valamely fő összevője szolgál, így a (44)-ös példában a számnévtől módosított főnévi kifejezés és nem a puszta számnév.)

HIGGINS és HUBER teóriája szerint a fókusz alanyát alkotó nyitott mondat egy halmazt jelöl, a fókusz pedig referenciálisan jellemzi e halmazt, kimerítően felsorolva a halmaz elemeit, és kizárva a halmazba nem tartozó hasonló jellegű alternatívákat. Skaláris kifejezések esetén az alternatívák a skála egyéb fokai. Így a (44)-es példa esetében a János által megevett dolgok halmaza a skála 15 palacsintából álló fokával azonos, a kizárt alternatívák közé pedig a skála egyéb fokai, például a 14 palacsintából álló, a 13 palacsintából álló, illetve a 16 palacsintából álló, 17 palacsintából álló fokok tartoznak. A megnevezett skálafok magasabb fokkal való helyettesítésének tilalma az alternatívák kizárásából következik. Tehát az a tény, hogy a skaláris elemek értékének felfelé való kiterjesztése fókusz pozícióban nem lehetséges, következik a fókusz jelentéséből; külön kikötésére nincs szükség.

A magyar nyelv tényei altámasztják FRETHEIM és VAN KUPPEVELT azon állítását, hogy az ún. skaláris implikatúra a fókuszpozícióban több mint implikatúra; valójában jelentéstani következmény (a fókusz funkció következménye) – ugyanis semmilyen pragmatikai tény hatására sem törölődhet. A *János 15 palacsintát evett meg* minden körülmények között azt jelenti, hogy János pontosan 15 palacsintát evett meg; a *15 palacsinta* semmilyen helyzetben sem jelenthet 16 vagy 17 palacsintát. Természetesen ilyen állításokat is tehetünk:

(45)a. János 15-nél több palacsintát evett meg.

b. János 15 palacsintát evett meg, sőt többet.

Azonban ezekben esetekben sem a skaláris implikatúra (azaz, a 'legalább 15' alapjelentéshez adódó 'és legfeljebb 15' komponens) törölődéséről van szó. (45a) esetében a János által megevett dolgok halmazát egy 15-nél valamivel nagyobb, pontosan meg nem határozott számú palacsintahalmazzal azonosítjuk. Nem terjesztjük ki tehát a jelentést felfelé, nem helyettesítjük a skála megjelölt fokát egy felsőbb fokkal; maga a megadott skaláris elem

tartalmazza explicite a határozatlan „*n*-nél valamivel nagyobb” kifejezést. (45b) esetében a beszélő korigálja önmagát.

8. A skaláris határozók

Azok a határozók, melyek pozitív és negatív értelmű megfelelői összefoglaló és kirekesztő szórenddel járnak együtt, egytől egyig skaláris jelentésűek (ERNST 2002 *gradálisok*-nak, azaz egy adott fok-/mérték, mód vagy gyakoriság különféle értékeit jelölőknek nevezi őket). Azt a tényt, hogy a pozitív és negatív fok-/mérték, mód- és gyakorisági határozók eltérő szórendje e határozók skaláris voltából következik, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az egyéb típusú határozók is hasonlóan viselkednek, ha skaláris jelentésűek, például a *korán* és *későn* időhatározók is:

(46)a. János **korán** megérkezett.

b. János **korán** érkezett meg.

(47)a.*János **későn** megérkezett.

b. János **későn** érkezett meg.

Ha viszont azok a határozóosztályok, melyek tagjai részint összefoglaló, részint kirekesztő szórenddel állnak, mind skaláris jelentésűek, rájuk is érvényes a skaláris elemek felfelé való kiterjeszhetősége (l. 36). Tehát egy skaláris fokhatározót, módhatározót vagy gyakorisági határozót tartalmazó igaz állítás is igaz marad akkor is, ha az általa jelölt skálafokot a skála valamely magasabb fokával helyettesítjük. Az is igaz a határozók esetében is, hogy ha kétpólusú skáláról van szó, mely pozitív és negatív értékeket (pl. *kevésé-nagyon*, *rosszul-jól*, *ritkán-gyakran*) egyaránt tartalmaz, a skála alsó tartományába eső értékek magasabb értékkel való felcserélése jelentéstani anomáliához vezethet, hiszen ezáltal egy negatív érték a vele ellentétes pozitív jelentéstartományba csúszhat át, például a *kevésé*-ből *nagyon* lehet, a *ritkán*-ből pedig *gyakran*. A negatív és pozitív tartományra osztható skálák negatív tartományában egy megjelölt érték magasabb értékkel való helyettesítésének lehetőségét tehát a határozók esetében is ki kell zárni, s ennek eszköze itt is az adott skaláris elem fókuszba való emelése. Tekintsük ismét korábbi példáinkat!

(48)a. János nagyon elkésett.

b. János alig késett el.

Tételezzük fel, hogy az *alig* és a *nagyon*, *teljesen* ugyanazon kétirányú skála fokozatait jelölik. A skála pozitív tartományába eső *nagyon* – a (36) alatti általánosításnak megfelelően –

megengedi, hogy az általa jelölt értéket egy nála magasabb értékkel helyettesítsük; így a (48a) alatti mondat nemcsak akkor lehet igaz, ha János egy egyórás előadásról 30 vagy akár 40 percet késett, hanem akkor is, ha csak az előadás végére érkezett, azaz, a lehető legnagyobb mértékben, teljesen elkésett. Az *alig* esetében viszont a beszélő szándékai ellenére való volna az általa jelölt skaláris érték magasabb értékkel való helyettesítése - hiszen ha az *alig* értékétől felfelé mozdulnánk el a skálán, előbb-utóbb a skála pozitív felébe, a *nagyon* tartományába jutnánk. Az *alig*-nak tehát azért kell fókuszpozícióba kerülnie, hogy kizárjuk a magasabb értékkel való helyettesítés lehetőségét.

Figyeljük meg a módhatározói példapárunkat is:

(49)a. János jól megoldotta a példát.

b. János rosszul oldotta meg a példát.

A *rosszul* és a *jól* értelmezésünkben ugyanazon skála negatív, illetve pozitív tartományában helyezkedik el. A skála pozitív tartományába, azaz, a középponttól felfelé terjedő részskalába tartozó *jól* megengedi jelentésének felfelé, a maximumig való kiterjesztését; (49a)-t akkor is mondhatjuk, ha János tökéletesen oldotta meg a példát. A *rosszul* viszont nem helyettesíthető a skála felső, pozitív felébe eső értékekkel; nem cserélhető fel a *jól*-l; tehát a *rosszul*-nak az ilyen helyettesítést kizáró fókuszpozícióban a helye.

Valójában a *jól* is állhat (akár egyedül, akár fokhatározótól módosítva) a fókuszpozícióban, és ilyenkor mást jelent, mint az igekötő előtti helyen:

(50)a. János elég jól kitöltötte a tesztet.

b. János elég jól töltötte ki a tesztet.

A két mondat jelentése közti árnyalatnyi különbség abban áll, hogy (50a) esetében az *elég jól* értéke kiterjeszthető fölfelé, (50b) esetében pedig nem. Ez az alábbi típusú szövegkörnyezetben válik világossá:

(51)a. János elég jól kitöltötte a tesztet. 100-ból 100 pontot ért el.

b. János elég jól töltötte ki a tesztet. 100-ból 100 pontot ért el.

A (46)-(47)-es példa-beli *korán-későn* pár esetében a *korán* viselkedik a skála pozitív pólusaként és a *későn* a negatív pólusként. A *korán* azt jelenti, hogy 'idejekorán', 'jókor', 'az

elvárt időpont előtt'; a *későn* pedig azt, hogy 'az elvárt időpont után', azaz 'késve'. Akár negyedórával, félórával vagy egy órával a kezdés előtt érkezünk egy előadásra, korán érkezünk. A *korán* jelentése tehát az időpontok skáláján ' n időegységgel egy adott időpont előtt'-re utal, de n bármely n -nél nagyobb időegységgel is helyettesíthető, azaz, jelentése valójában 'legalább n időegységgel egy adott időpont előtt'. A *későn* esetében viszont nem haladhatunk szabadon visszafelé az időpontok skáláján, hiszen előbb-utóbb elérjük a megadott időpontot, és a *korán* tartományába érünk.

Vizsgáljuk meg az alábbi két mondatpárt is!

- (52)a. Csúnyán megverték. (53)a.*Csúnyán kivasalta az inget.
 b.*Csúnyán verték meg. b. Csúnyán vasalta ki az inget.

Az (52) alatti mondatokban a *csúnyán* a *nagyon* szinonímája; a fok-/mértékhatározók kétirányú skálájának pozitív tartományába, a növekvő részskálába tartozó értéket jelöl. Ebből kifolyólag a jelentése 'legalábbis csúnyán'; ennek megfelelően (52a) akár olyan szituációban is igaz lehet, amikor valakit kis híján agyonverték. (52b) tanúsága szerint a *csúnyán* a pozitív fok-/mértékhatározókhöz hasonlóan nem kerülhet fókuszpozícióba. Az (53) alatti mondatokban viszont a *csúnyán* egy kétirányú módhatározói skála negatív tartományába eső értéket jelöl. Ez az érték a (39)-es általánosításnak megfelelően nem helyettesíthető a skála magasabb értékeivel; ezért ennek a *csúnyán* határozónak fókuszpozícióban kell állnia, ahol az azonosítófókusz-funkció kizárja a *csúnyán* skaláris értékének valamennyi (a skálán akár lejjebb, akár feljebb található) alternatíváját.

Az összefoglaló és a kirekesztő értelmű fok-/mérték-, mód- és gyakorisági határozók eltérő szórendi viselkedésének magyarázata tehát abban rejlik, hogy az ilyen határozók skaláris jelentésűek, ezért rájuk is vonatkozik a (36) alatti általánosítás, mely megengedi, hogy egy n skálafokot jelölő módosítót ' n vagy több'-ként értsünk, azaz, felfelé kiterjesztett olvasattal társítsunk, s rájuk is vonatkozik, hogy a kétirányú skálák negatív tartományába eső kifejezések esetében ez szemantikai ellentmondáshoz vezet.⁷ Mint ahogy a *kevés* determinánst

⁷ Bár a monoton csökkenés/növekvés fogalmát determinánsokra szokták alkalmazni, valójában a határozókra is kiterjeszhető. Ha kirekesztő határozó esetében csökkentjük az általa módosított predikátum extenzióját, a mondat igazságértéke nem változik – teljesül tehát a monoton csökkenés kritériuma. Tételezzük fel például, hogy János szokott úszni, hol háton, hol mellen. Ha igaz, hogy János rosszul úszik, akkor az is igaz, hogy János rosszul úszik háton. Ha igaz, hogy János ritkán úszik, akkor az is igaz, hogy János ritkán úszik háton. Ha igaz, hogy János alig tud úszni, akkor az is igaz, hogy János alig tud háton úszni. Az összefoglaló értelmű határozók esetében ezek a következtetések helytelenek, tehát esetükben nem monoton csökkenő (hanem monoton növekvő) határozókról van szó – hiszen, abból, hogy János jól úszik, nem következik, hogy János jól úszik háton; abból, hogy János gyakran úszik, nem következik, hogy János gyakran úszik háton; abból pedig, hogy János nagyon tud

tartalmazó kifejezések esetében is, a (36)-os elvnek a kirekesztő határozókra való alkalmazását az ilyen határozók fókuszba emelésével kerülhetjük el, ugyanis az azonosítófókusz-funkció meggátolja a felfelé kiterjesztett olvasatot.

A fókuszba emelés és ezáltal a 'legalább n módon', 'legalább n -szer' típusú jelentés 'pontosan n módon', 'pontosan n -szer' típusú jelentéssé való változtatása a pozitív értelmű mód- és gyakorisági határozók esetében is lehetséges. A pozitív értékeket jelölő fok-/mértékhatározók viszont nem fókuszálhatók, azaz nem alkalmasak a logikai állítmány szerepére – amint ezt az (1b) alatti példa helytelensége mutatja. Ez talán azzal függ össze, hogy a fok-/mértékhatározóknak, például a *nagyon*-nak, *elégé*-nek nincs abszolút jelentésük, azaz önmagukban nem határoznak meg egy skáláris értéket; csupán akkor értelmezhetők, ha az igei vagy melléknévi predikátum kijelöl számukra egy skálát. A gyakorisági határozókat az ismétlődések skáláján értelmezzük; így a *gyakran* azt jelenti, hogy 'sok (időben közeli) ismétlődéssel', a *ritkán* pedig azt, hogy 'kevés (időben távoli) ismétlődéssel'. A *jól* módhatározó egy színvonalbeli vagy minőségi skála, a *szépen* módhatározó pedig egy esztétikai skála magas fokára utal. A *nagyon* viszont nem állít elénk skálát; csak akkor használható, ha a predikátum maga skáláris, például:

(54)a. Éva nagyon elfáradt.

b. Éva nagyon sírt.

A *nagyon* (54a) esetében a fáradtság fokozatainak skáláján, (54b) esetében a sírásintenzitás fokozatainak skáláján jelöl ki egy-egy magas értéket. A *nagyon* tehát talán azért nem lehet fókusz, azaz logikai állítmány, mert nincs abszolút jelentése; csak más összetevők kifejezte skálákon értelmezhető. E magyarázat gyengéje, hogy nemcsak a pozitív, hanem a negatív értelmű fok-/mértékhatározóknak sincs abszolút jelentésük; az utóbbiak mégis fókuszálhatók, sőt kötelezően fókuszálандók. Jobb magyarázat híján azt feltételezem, hogy esetükben a (39)-(40) alatt megfogalmazott követelmény felülírja a fenti megfontolást.

Ernst (2002) elméletének keretében az is érthetővé válik, hogy a pozitív fok-/mértékhatározók és módhatározók, valamint az ige közé miért ékelődhet csak igekötő; miért nem állhat közöttük fókusz. A fok-/mértékhatározó és a módhatározó kognitív-jelentéstanai sajátosságainál fogva eseményeket módosít. A magyar mondatban az események kifejezésére a

úszni, nem következik, hogy János nagyon tud háton úszni. A jövőbeni szemantikai kutatások feladata lesz megállapítani, hogy az e tanulmányban megfogalmazott általánosítások összefüggésbe hozhatók-e ezekkel a monotonicitási tulajdonságokkal.

PredP kategória (azaz, az igekötővel vagy egyéb igemódosítóval kiterjesztett VP) szolgál. A fókusz képviselte felsőbb predikátum ezzel szemben nem eseményt, hanem kimerítő azonosítást fejez ki. Azonosító állítás fok/mértékhatározóval, módhatározóval nem módosítható – hacsak nem a *pontosan*-nal (pl. *Pontosan JÁNOS késett el*). A gyakoriság viszont mind eseményeken, mind azonosító állításokon értelmezhető, ezért gyakorisági határozó csatolható mind PredP-hez, az igekötő elé, mind FP-hez, a fókusz elé.

9. Összefoglalás

E dolgozatban amellet érveltem, hogy az összefoglaló és a kirekesztő értelmű kifejezések eltérő szórendi viselkedése, az utóbbiak számára kötelezően előírt fókuszpozíció a számnévi módosítók értelmezésének törvényszerűségeiből érthető meg. Egy n számnévi módosító alapjelentése a természetes nyelvben 'legalább n ' – még akkor is, ha GRICE (i.m.) mennyiségi maximájának megfelelően (*Légy annyira informatív, amennyire az adott helyzet megkívánja!*) a 'legalább n ' alapjelentéshez gyakran egy ún. skaláris implikatúra is társul, azaz, a 'legalább n '-t 'legalább n és legfeljebb n '-ként, másként 'pontosan n '-ként értjük. A számnévi módosítók e közismert jelentéstani tulajdonsága a skalárisnak nevezett, azaz, egy skála valamely fokát jelölő módosítók egész osztályára jellemző. Tehát bármely n skaláris elem értelmezhető 'legalább n '-ként; más szóval egy n jelölte skálafokra utaló igaz mondat akkor is igaz marad, ha n értékét az adott skála bármely n feletti fokával helyettesítjük. Például az, hogy *Péter sok pénzt elkártyázott*, akkor is igaz, ha Péter minden pénzét elkártyázta.

Az olyan skaláris elemek esetében, melyek egy kétirányú skála negatív tartományába esnek, értékük felfelé való kiterjesztése szemantikai ellentmondáshoz vezet. (Így például az, hogy *Péter kevés pénzt kártyázott el*, nem lehet igaz akkor, ha Péter sok pénzt kártyázott el, netalán minden pénzét elkártyázta.) Egy skaláris elem értékének felfelé való kiterjesztése az adott skaláris elem fókuszpozícióba való emelésével akadályozható meg. A fókusz lényegében azonosító predikátum, mely referenciálisan jellemzi a fókusz alanyául szolgáló nyitott mondat jelölte halmazt, kimerítően felsorolva a halmaz elemeit, és kizárva a halmazba nem tartozó hasonló jellegű alternatívákat. Skaláris kifejezések esetén a kizárt alternatívák a skála egyéb fokai.

Az összefoglaló és a kirekesztő értelmű fok-/mérték-, mód- és gyakorisági határozók is skaláris jelentésűek. Az összefoglaló értelműek esetében a magasabb skálafokkal való helyettesíthetőség, azaz, a 'legalább n fokban', 'legalább n módon', 'legalább n gyakorisággal' jelentés nem okoz szemantikai ellentmondást. A kirekesztő értelmű határozók

egy kétirányú skála negatív tartományába esnek, ezért esetükben a 'legalább n ' értelmezést a határozó kötelező fókuszba emelésével ki kell zárni.